Kam se poděla dobrá typografie?

Písmo jako grafické zachycení lidské řeči prošlo v dějinách lidské kultury mnohatisíciletým vývojem. Už pračlověk zřejmě přistoupil ke stěnám své jeskyně s klackem či jiným nástrojem v ruce a začal čmárat grafické značky, kterými vyjadřoval své myšlenky. Dnes jeho prapra-potomek přistupuje k obrazovce počítače, chápe se grafického polohovacího zařízení, zvaného myš, a rovněž čmárá. Bohužel, často toto čmárání nemá myšlenku.

V tomto příspěvku nebudu rozebírat dlouholetý vývoj písma, ale zastavím se až v historicky poměrně mladé době, kdy byly objeveny a začaly se používat techniky pro rychlejší rozmnožování textů. Vzniká řemeslo, označované jako „černé umění“. Staří tiskaři se snažili o co nejvěrnější napodobení vzhledu původních ručně psaných textů. Vytvořili si normy, pravidla a dobré zásady. Vzniká nový obor někde na pomezí mezi technikou pořizování textů a výtvarným uměním — typografie. Toto slovo by se dalo volně přeložit jako technologie psaní.

V době, kdy Johannes Gensfleisch Gutenberg přišel se svým vynálezem knihtisku (cca 1440), zřejmě plno učenců naříkalo, jaký tento vynález způsobuje obrovský úpadek písma do té doby šířeného pouze ručním přepisováním, jak necitlivě se v tištěných textech projevuje technická rozdílnost pořízení výsledného produktu. Dnes se zpětně na tu dobu díváme s úctou. Nejenže vynález relativně levného rozšiřování písemných dokumentů umožnil prudký rozvoj v rozsáhlém množství vědních oborů, ale také prvotisky, tzv. inkunábule (tisky do r. 1500), jsou dnes považovány za skvosty s vysokou uměleckou hodnotou a muzea si je střeží jako oko v hlavě.

Dnes přicházejí na scénu další možnosti v přenosu a sdělování informací. Mám na mysli počítače. Situace se opakuje. Já budu v tomto článku znova upozorňovat na úpadek kultury písma. Samozřejmě, nemohu tušit, co se bude dít za 500 let. Budou se muzea přetahovat o první elektronické „inkunábule“ — první CDčka s dokumenty z naší doby? Budou je považovat za umělecké klenoty? A co texty připravené dnes elektronicky v počítačích a vytištěné na papír? Když se podíváme na mnohé strakaté magazíny, které dnes zaplavily stánky s periodiky, musíme zcela rozhodně a nahlas prohlásit, že toto je skutečnému umění na hony vzdáleno.

Abychom lépe poznali, jak se nám v dnešní počítačové éře postupně vytrácí z velkého množství dnes tištěných textů dobrá typografie, vraťme se o pár let zpátky a sledujme jen několik typických fenoménů spojených s problematikou tisku. Ligatury, pomlčky, měrný systém a lidský přístup.

Kam se poděly ligatury?

Jak již bylo řečeno, první tiskaři se snažili o co nejvěrnější napodobení psaného písma. Neměli proto ve svých písmových sadách jen samostatné znaky, ale rovněž spojení několika znaků v jeden celek, jak to tehdy odpovídalo tradicím ručně psaných textů. Takovému spojení

Johannes Gensfleisch Gutenberg (1395–1468)

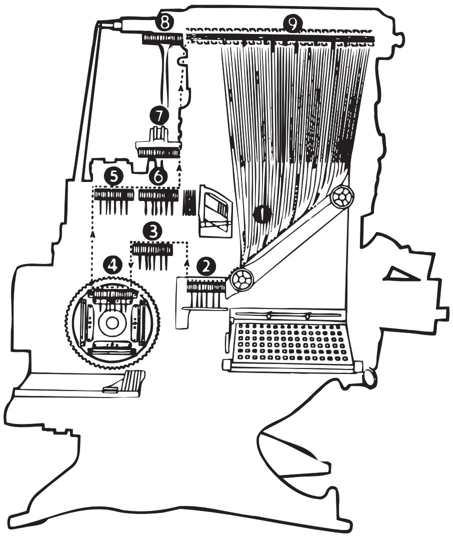

Schéma řádkového odlévacího stroje Linotype

znaků na jedné písmové kuželce se říká ligatura nebo též slitek. Do dnešní doby se v tradicích tisku zachovaly jen některé ligatury, například ligatura fi. Je například použita ve slabikáři, ze kterého jsem se učil číst jako dítě školou povinné u písmene f: vítr fičí.

Na začátku našeho století se vyrábějí první stroje na usnadnění přípravy sazby. Vedle ruční sazby, kde sazeč bral postupně do ruky jednotlivé litery a dával je do sázítka a ze sázítka pak na sazebnici, se totiž začaly objevovat též stroje, které práci ručního sazeče víceméně nahrazovaly. Stroje obsahovaly i mechanismy na odlévání celých řádků sazby. Byly ovládány klaviaturou, která měla asi 150 kláves a tedy s psacím strojem neměla mnoho společného. Nejčastěji používané stroje tohoto typu (Linotype) se dovážely z Anglie. Tam ale nepotřebovali klávesy na akcentované znaky. Takže jim počet kláves na jejich abecedu a další znaky stačil a měli tam i ligatury. Pro český jazyk bylo ovšem potřeba takové stroje „počeštit“. Hlavním požadavkem bylo přidat tam písmena s nabodeníčky. Klaviatura ovšem byla počtem kláves limitovaná, a tak to odnesly ligatury, které musely pryč. Do stroje se mohly výjimečně některé matrice znaků zavádět ručně, tj. nejen z klaviatury. Proto vynechání ligatur na klaviatuře nebyla taková katastrofa. Navíc stroje nevytlačily klasickou ruční sazbu, protože byly určeny především na pořizování merkantilního tisku nebo tisku novin.

V době nástupu počítačů se znovu na fonty, tj. písmové sady v elektronické podobě, podívali naši „počešťovatelé“. A mnohdy se k ligaturám zachovali stejně macešsky, jako jejich předchůdci v případě Linotypů. Ovšem jejich počínání má dalekosáhlejší následky. Dnes totiž počítače zcela vytlačily ruční sazbu a navíc ligatura se nedá do sazby zavést z vnějšku ručně. Když prostě ve fontu není, tak se nedá nic dělat. Ovšem i v případě, že ligatura ve fontu je, často není použita, protože mnohý software na přípravu sazby neobsahuje dobré a spolehlivé mechanismy, které by výskyt ligatur ve vstupním textu ošetřily. Tak se stalo, že v mnoha současných „takypříručkách“ o typografii se toto slovo vyskytuje nepřirozeně a bez ligatury, tj. typografie. Člověku je z toho smutno a o to s větší láskou otevírá slabikář ze svých dětských let, ačkoliv se to v něm hemží traktoristy a jinými průkopníky socialistické práce.

Kam se poděla pomlčka?

O zmizení pomlčky z mnoha současných tiskovin je velice hezky pojednáno v článku Karla Dostála *O jedné vraždě a jejím možném odčinění*, který vyšel v TEXbulletinu 4/94. Proto se pokusím ten základní kámen úrazu připomenout jen stručně.

Klávesnice počítačů byly v rozvržení kláves inspirovány klaviaturou obyčejného psacího stroje a nikoli typografického stroje (např. Linotype). Na psacím stroji je implementováno jen tzv. neproporcionální písmo. Znamená to, že každý znak má stejně široký obraz. V takovém případě stačil jediný znak pro tři různé věci: rozdělovník (tzv. divis), pomlčku i znaménko minus. A tak se stalo, že se tyto typografické kategorie nerozlišují ani na klávesnicích počítače. Zmáčkneme-li klávesu s vodorovnou čárkou, která bývá v horní řadě vedle nuly a při rozložení kláves podle českého psacího stroje pak zcela vpravo dole, ve většině programů to vyprodukuje znak divis (-). Tento znak je ovšem odlišný od pomlčky na půlčtverčík (–), případně pomlčky na čtverčík (—), případně znaménka minus v matematické sazbě (−).

Není pravda, že v počítačových fontech není kromě znaku divis též nějaký typ pomlčky. Faktem zůstává pouze to, že se znak pomlčky v mnoha softwarových produktech musí vyvolat pracně nějakou netriviální kombinací: například Alt 0151 nebo dlouhým lovením v nabídkách fontů pomocí myši. To samozřejmě plno lidí nedělá. Možná, že mnoho lidí ani neví, že pokud v dřívějších dobách sazeč nerozeznal pomlčku od znaku divis, měl u mistra značné problémy a pokud se to opakovalo, pak mohl přijít i vyhazov. Kdyby tomu tak bylo i dnes, pak by sazeči z valné většiny současných deníků byli už dávno vyhozeni z práce.

Kde se vzalo tolik ignorance vůči pomlčce? Určitě v tom nemalou roli hraje skutečnost rozdělení práce mezi autorem textu a sazečem. Autor textu většinou připravuje své dílo v jiném editoru, než s jakým se pracuje při sazbě. Je též běžné, že se autor o pomlčky nestará, protože o tom možná nic neví, nebo to ani v jeho editoru nelze rozlišovat (T602). Za to samozřejmě autora nesmíme zlořečit — ani v dřívějších dobách, kdy dodával do tiskárny rukopis psaný strojem, pomlčky nerozlišoval. Viníkem je sazeč, který dostane text od autora v elektronické podobě a neobtěžuje se projít všechny výskyty znaku „vodorovná čárka“ a u každého individuálně zvážit, co tím měl autor na mysli: zda divis, pomlčku na půlčtverčík, na čtverčík nebo matematické minus. Přitom, jak vidíme, mu za to nehrozí žádný vyhazov z práce. Bohužel.

Kam se poděl Didotův měrný systém?

Trvalo 300 let od Gutenbergova vynálezu, než se tiskaři v celé kontinentální Evropě sjednotili na jednotce, kterou označovali míry v typografii. Touto jednotkou byl tzv. Didotův bod, který z pohledu dnešní SI soustavy je velký zhruba 0,38 mm. Didotův měrný systém byl odvozen ze soustavy, kde se pracovalo s násobky dvanácti a jako výchozí byla použita francouzská stopa. Bylo vytvořeno velké množství písmových řezů ve stupních podle tohoto měrného systému. Například písmo ve velikosti 10 bodů se podle Didotovy terminologie nazývá garmond, devítibodové písmo je borgis a osmibodové petit.

Je nutno připomenout, že typografové zavedli svůj měrný systém dříve, než fyzikové metry a milimetry. Po zavedení SI už sazeči od svého systému neustoupili. Bylo to nejen kvůli dodržení tradice, ale též z ekonomických důvodů: bylo by potřeba přetavit obrovské množství už existujících písem.

Typografové v Anglii se na rozdíl od ostatní Evropy nepodřídili francouzskému diktátu a vytvořili si svůj vlastní bod, odvozený z anglické stopy. Tento bod má velikost asi 0,35 mm a pro

Setkání různých technologií

rozlišení jej dále budu nazývat point. Více než sto let si žily anglický a evropský systém vedle sebe bez problémů. První větší zmatení jednotek začalo po dovozu řádkových sázecích strojů z Anglie do kontinentální Evropy. Tyto stroje pracovaly s tzv. setovou jednotkou, která byla stanovena na 1/18 pointu. K druhému zmatení jednotek dochází nyní při importu softwarového vybavení z Ameriky. V Americe totiž kdysi převzali point. Ovšem Americký palec (inch) není přesně dvanáctina původní anglické stopy a tak vyšel 1 inch na 72.27 pointů a nikoli na 72. Aby si počítačoví typografové zjednodušili počítání, zavedli tzv. big point, který má velikost přesně 1/72 inch. Tento bod se nejčastěji používá v současném softwarovém vybavení pro sazbu. Podle jednotky big point jsou tedy určovány stupně písma v počítačích, tj. například desetibodové písmo z počítače není totéž co garmond, ale spíš se blíží borgisu. Přesněji 10 big pointů vychází na 9,38 Didotových bodů.

Když tedy dnešní typografové používají jména borgis, garmond, petit apod., nikdo pořádně neví, co se tím myslí. Didotův systém se s nástupem počítačů sice skoro přestal používat, ale v současných typografických příručkách se často setkáváme s tím, že autor s naprostou vážností klade vedle sebe Didotovu terminologii a big point. To vyvolává úsměv na líci. Ztráta Didotova systému tedy nemá přímý dopad na snížení kvality sazby (na rozdíl od ztráty pomlčky nebo ligatur), ale „pouze“ způsobuje mezi typografickými příručkami komunikační chaos.

Bruselská madona, tisk o jednom listu (1418)

Kam se poděl lidský přístup?

Dříve rozhodoval ruční sazeč nad každým řádkovým zlomem individuálně, zatímco dnes tuto únavnou práci řeší algoritmy implementované do sázecích programů. Ovšem automatický řádkový zlom vede k mnoha nešvarům. Často vidíme zcela nevhodně rozdělená slova, ale též jiné typografické perly, kterými jsou čtenáři častováni v dnešních periodikách a bohužel někdy i knihách.

Mezi nejzábavnější patří rozdělená číslovka, například 10 000 má tři nuly na dalším řádku. Sazeč z dob ruční sazby by okamžitě místo třech nul na novém řádku napsal slovy „tisíc“, protože toto mu umožňovaly normy pro ruční sazbu. Takový postup se ovšem strojem zatím nedá nahradit, protože stroj nečte při zlomu text jako člověk a tudíž nepřemýšlí nad významem napsané informace.

Velmi často jsou čtenáři uráženi rozděleným slovem uprostřed řádku, jako třeba vi- díte zde. To se autor textu pokusil o dělení slov (nebo jeho software se o to pokusil) a sazeč to bez přemýšlení převzal a před elektronickým zpracováním nezkontroloval.

V úzkých místech se občas vyskytují slova sázená jakoby p r o k l a d e m. Čtenáře tedy na první pohled napadne, že se jedná o zvýrazněné slovo. Nejedná! To jen sazeč napasíroval text do tak úzkého sloupce, kam by se vůbec neměl dávat. Sázecí program ho neupozornil, že dělá chybu. Místo toho se program snažil vyrovnat okraje za cenu, která se rovná asi nejhoršímu typografickému přestupku: změnil mezipísmenový proklad uvnitř slov. Když něco takového vidím, nejraději bych brečel.

Nedávno jsem se v jedněch novinách dočetl, že „modernější textové editory umožňují potlačit řádkový zlom za neslabičnými předložkami v, k apod.“. Právě v tomto článku ovšem tyto předložky často křičely na koncích řádků. Pochybuji, že by sazeč zmíněného článku nepoužil „moderní textový editor“, spíš se domnívám, že na to prostě dlabal.

Je tedy vidět, že se nesmí spoléhat na stroj. Dnes jsou zřejmě korektoři víc potřební, než v dobách minulých. Ovšem, abych v duchu svých otázek pokračoval: kam se poděli dobří korektoři? Korektor totiž text nečte, ale koriguje. To znamená, že nepodléhá svodům se do textu „začíst“.

Kam se poděla profesionalita?

S příchodem počítačů a laserových tiskáren na pracovní stoly se dostává široké veřejnosti do rukou nástroj na tvoření a množení dokumentů. Tato práce byla dříve výsadou pouze znalých řemeslníků „černého umění“, kteří pracovali v sazárnách a tiskárnách a měli své normy, pravidla, tradice a oborové školy. Obrovskému množství autorů dnešních tištěných dokumentů se právě těchto záležitostí nedostává. Výsledek je pak často tragický. Skutečný úpadek typografické kultury.

Plno uživatelů počítačů není schopno rozlišit mezi dobrou a špatnou typografií. Za vrchol dokonalosti považují schopnost jejich softwarového prostředku použít proporcionální písmový řez a dalšími detaily se nezabývají. Nevím, zda je správné, že takoví uživatelé mají možnost produkovat a množit kvanta špatné typografie. Volám po návratu k profesionalitě a k přísné dělbě práce v tomto oboru.

Nejhorší pak je, když někdo, kdo se naučí trochu ovládat nějaký softwarový nástroj na produkování textů, o tom napíše knihu a v úvodních kapitolách nebo v celé knize se snaží zasvěceně mluvit o typografii. Přitom je to pohled laika, který se od počítače a svého Wordu či podobného nástroje vydal na krátkou procházku do pro něj mnohdy nepřehledného bludiště typografických termínů. Takové knihy jsou špatné dvojnásob, protože ve čtenářích vyvolávají klamný pocit, že už „rozumějí typografii“ a mohou se také chovat zasvěceně a produkovat „typograficky“ upravené texty.

Dříve existovaly jen dvě kvality psaného textu. Text psaný po domácku rukou či na psacím stroji, pak dlouho nic a pak text vytvořený v profesionální sazárně a tiskárně. Podle toho bylo možné před prezentací nějakého textu zvážit finanční náklady obou alternativ a rozhodnout se pro jednu nebo druhou možnost. Laserové tiskárny a stolní počítače, jako nástroj k vytvoření něčeho mezi oběma uvedenými alternativami, neexistovaly. Proto se nikdo nesnažil produkovat materiály na neadekvátním zařízení. Uvedu příklad na obrázcích v textu: Dříve bylo jasné, že pokud chci autotypický obrázek (s různými odstíny šedi nebo barevný), pak se musím obrátit na litografické studio, kde se připravují podklady pro tisk. Ten byl v případě velmi náročných požadavků realizován hlubotiskem na odpovídající kvalitní papír. Dnes vyleze rastrový obrázek i z laserové tiskárny a s přivřenýma oběma očima se na něj dokonce dá dívat. Při následném množení takovéto předlohy na kopírce to pak už dopadá dosti katastrofálně. Takovouto nevhodnou technologií je například

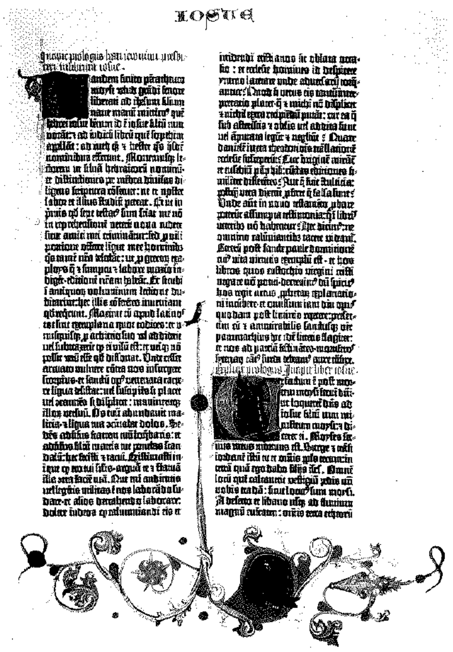

42 řádková Gutenbergova bible s ručně domalovanými iniciálami (1452–1455) připravován časopis společnosti Mensa. Ty obrázky jsou skutečně příšerné. Zpracování textu v tomto časopisu raději nebudu komentovat.

O časopisu Ericova Alej platí v souvislosti s obrázky víceméně totéž. V tomto případě bych to ale redakci časopisu poněkud více toleroval, protože časopis je určen především pro šíření elektronickou cestou. Počet výtisků na papíře tedy není přesně určen. Zájemce si časopis vytiskne na takovém zařízení, jaké má k dispozici. Tím zařízením bude asi nejčastěji laserová tiskárna. Ve většině „papírových kopií" bude tedy kvalita obrázků pokulhávat za zpracováním grafiky v časopisech, které jsou svíceny na film a tištěny na kvalitní leštěný papír. Na rozdíl od těchto časopisů je ovšem text v časopise Ericova Alej zpracován po typografické stránce velmi dobře. Ovšem řez písma bych asi volil jiný. Anglická statická (klasicistická) antikva, zde písmo Computer Modern Donalda Knutha, se asi spíše hodí do odborných publikací a navíc, aby vynikla jeho krása, písmo vyžaduje kvalitní tiskové zpracování. Zde bych volil trochu měkčí řez, třeba některou přechodovou antikvu.

Kam se poděli odborníci?

V historii české typografie máme mnoho jmen, která svým věhlasem přesáhla hranice naší republiky. Pro ilustraci uvedu jen některá: Vojtěch Preissig, Oldřich Menhart, Josef Týfa, Karel Dyrynk nebo Oldřich Hlavsa. Právě tito lidé povýšili typografii na umění s velmi cennými výtvarnými hodnotami. Kam se poděli žáci a následovníci těchto mistrů? Vidíme, že typografie není jen rutinní práce ručního sazeče, který dodržuje jistá pravidla sazby, ani dnes elektronického programu na sazbu textů, ale též součást výtvarného umění. Dnešní typografičtí umělci, kteří se zabývají návrhem variant písmových řezů, obálek a grafickou úpravou bibliofilií, by měli blíže spolupracovat s dělníky sazeči, kteří sedí za svými QuarkXPressy a dělají jednu chybu za druhou. Zdá se mi, že se odborníci z výtvarné typografie stáhli před počítači někam hluboko do pozadí.

Také dnešní příručky o typografii jsou vesměs od autorů, kteří se od počítače dostali nějakou náhodou k typografii. Přitom na našem trhu zcela chybí knížka od typografa, který se nějakou náhodou dostal k počítačům.

Závěrem

Tento článek neměl v úmyslu poskytnout návod, jak se chovat, abychom nedělali typografické zmetky. Takový návod totiž neexistuje. Výše uvedené příklady byly jen zrnkem problémů, které se v souvislosti s oborem vyskytují.

I v dnešní době existuje plno knih velmi dobře typograficky upravených. Za všechny uveďme třeba obnovené vydání titulu *Typograf o knihách* od Karla Dyrynka graficky upravený Martinem Dyrynkem, nebo všem asi dobře známá čtyřdílná monografie *Toulky českou minulostí* pana Petra Hořejše. Bohužel, v dnešní záplavě počítačem zpracovaných „takytiskovin" se ty dobré věci stále více ztrácejí.

K tomu, aby člověk byl dobrý typograf, nebo aspoň sazeč, rozhodně nestačí přečíst pár typografických příruček od Ami či Word odborníků. Je třeba věnovat hodně času studiu typografických tradic, otevřít plno starších bibliofilií, zamyslet se nad grafickou úpravou těchto knížek, často zajít do antikvariátů a hledat ve starších knížkách, všímat si všeho tištěného a přemýšlet o tom z pohledu grafické úpravy a sazby, nechat se inspirovat vším dobrým a uvědomovat si jevy špatné, vzít do ruky kaligrafické pero a zkusit něco napsat, ponechat pracovat svůj výtvarný cit...

Po celou dobu bylo písmo součástí lidské kultury a bylo jí ovlivňováno. Po vynálezu tiskových technik, pomocí nichž se písmo dostalo do rukou široké skupiny lidí, platí daleko víc než kdy předtím i opačný směr ovlivňování. Písmo působí na lidskou kulturu, stejně jako architektura nebo výtvarné umění. Oslovuje totiž vesměs každého člověka, přičemž lidé způsob prezentace textu nevědomky přijímají. Masové nasazení tiskových technik prostřednictvím počítačů tento směr působení jen zesiluje. Proto úpadek písma a typografie vede vlastně k úpadku lidské kultury jako celku. Až zase zasedneme ke svým počítačům s úmyslem něco vytisknout, prosím, začněme u toho trochu přemýšlet.

PETR OLŠÁK
HTTP://MATH.FELD.CVUT.CZ/OLSAK